

Kan man sige sådan, og hvorfor?

Antallet af opslag i Jysk Ordbog på internet (www.jyskordbog.dk) vokser fra år til år. Det samme gør det antal forespørgsler, vi modtager vedrørende ord, vendinger etc., som brugerne ikke har kunnet finde svar på ved hjælp af nettet. I år har vi således fået knap 250 forespørgsler fra brugere, der ikke i de indtil nu ca. 5000 spalter på nettet har kunnet finde “deres” ord, fordi redaktionen kun er nået et stykke ind i bogstav H. Vi bringer nedenfor eksempler på besvarelser af forespørgsler fra vore brugere.

nøds

J.U.V. vil gerne vide, om det kan passe, at en kostald i Salling hed *nøs*, mens den i det egentlige Vestjylland benævnes *kjørs*.

Svar:

De betegnelser for kostalden, du nævner, er ganske rigtigt de gamle dialektale i de pågældende egne. For at være lidt mere præcis, så har kostalden heddet *nøs* i Vendsyssel, Himmerland og Salling, på Viborg-Randers-egnen, ned over Silkeborg og Århus, forbi Horsens og sluttende med Vejle fjord.

Kjørs var betegnelsen i Vestjylland syd for Limfjorden, ned over Herning-egnen, tyndende ud i Sydvestjylland ned mod Esbjerg – og så pudsigt nok også i Hanherrederne (mellem Vendsyssel og Thy). I Thy og på Mors sagde man ellers *fæstald*, og på Djursland *kohus*, på Vejle-Kolding-egnen *kræhus*, i Sønderjylland *kræstald*, *kostald* eller ofte hellere *kobås* (om hele stalden).

Nøs vil vi i Jysk Ordbog skrive *nøds*, for at erindre om, hvad ordet kommer af. Første led er nemlig *nød*, et ældgammelt ord for ‘et stykke kvæg’, i det meste af Jylland bevaret helt op til vor tid i sær betydningen ‘et stykke ungkvæg’. Sidsteleddet er egentlig ordet *hus*, der i mange sammensætninger er blevet reduceret til *-s*: *bryggers* (< bryggerhus), *sals* (< sal-hus = stuehus) osv. Altså *nødhushus* = kvægstald. Pudsigt nok er ordet overleveret i den ikke nedslidte form *nødhushus* i et lillebitte sydvestligt hjørne af Vendsyssel.

Denne gamle længe været brugt til kostald i Fjelstrup nord for Haderslev fjord.
Fra Axel Steenberg: *Gamle danske bøndergårde* (1978) s. 124.

Kjørs vil vi i Jysk Ordbog skrive *kjørres*, for at antyde at der ikke er stød i ordet. Igen har vi at gøre med en sammensætning med et nedslidt *hus*. Men her er førsteledet en gammel ejeform (genitiv) af *ko*, nemlig *kør*. Altså *kørhus* = kostald.

Såvidt disse betegnelser. De rækker langt tilbage i sproghistorien – i hvert fald et tusind år – og de illustrerer glimrende, hvad det er for et spændende ordforråd, dialekterne har bevaret.

stronni

V.Aa.F. kender fra Mors udtrykket: *æ stronni er gået af den* (en hingst, der har strittet imod); han vil gerne vide, hvad udtrykket betyder det, og om det er et specielt Mors-udtryk

Svar:

Der er ganske rigtigt tale om et specielt Mors-udtryk – eller for at være helt korrekt: et udtryk som kun kendes fra det nordvestligste Jylland (Thy, Mors og Hanherrederne).

Bagved ligger udsagnsordet at *stronnie* (på Mors samt i Midt- og Sydthy oftest udtalt *strunni*). Ordet har dels en bred betydning (*stronnie med* = slide, bakse med), og denne betydning rækker længere omkring (ned i Salling og Struer-Skiveegnen, hvor udtalen dog oftest bliver *stranni*, men også helt op i Vendsyssel, her som konkurrent til ordene at *stronnise*, *stronnike*). Dels har det også en snævrere betydning, og det er den, som er relevant her: stritte imod, sætte sig til modværge, mest brugt om dyr, når man vil tvinge dem til noget (fx: *svinet stronnier grove*, når det skal slagtes, dvs. spræller og sparker og vrider sig). Denne snævre betydning kendes kun i det nævnte nordvestligste Jylland – så det er muligvis udsagnsordets grundbetydning. Hvor ordet stammer fra, vides ikke; allersnarest er det “opfundet” her i Nordvestjylland, måske inspireret af andre ord på *str-*, der bruges i forbindelse med noget anstrengende: *strengt*, *stritte*, *strabadser* etc.

Navneordet en *stronni* er tydeligvis afledt af ovennævnte udsagnsord, men bruges modsat udsagnsordet kun inden for det nordvestjyske kerneområde. Det betegner selve aktiviteten, man foretager, når man *stronnier* og kan derfor ligesom udsagnsordet have en bred og en snæver betydning. Den brede er: en kraftanstrengelse, et ordentlig nøk etc.; fx hedder det med et fast udtryk: *når æ stronni er stajen* (= overstået) og *æ arbed gjor* (= gjort, udført). Den snævre betydning er: stritten imod, kampvilje etc., og det er netop den, der er tale om, når *æ stronni er gået af hingsten*. Endnu en betydningsnuance er: en krampetrækning, kroppen selv kan foretage sig, fx når man bliver ramt af krampe (så hedder det, at *æ stronni tager én*) eller i dødsstunden (den såkaldt *sidste stronni*).

Ordene at *stronnie* og en *stronni* er glimrende eksempler på det betydningsspektrum, man finder i mange dialektord. Folk har i stadig ny sammenhænge taget tilflugt til de samme velkendte ord, som dermed har fået flere betydningsnuancer.

onden og nadver

O.T. ønsker oplysning om de sønderjyske ord *na·r* (= aftensmad) og *unnen* (= middagsmad).

Svar:

Det er virkelig to ældgamle måltidsbetegnelser, du er stødt på; de kan spores knap et årtusind tilbage i tiden her i Norden, selvom de nu er næsten uddøde i rigssproget.

Jeg siger “næsten” – for sønderjysk *na·r* (med langt a) el. (ældre) *na·re* er egentlig samme ord som det nu kun i kirkelig sammenhæng brugbare *nadver*. Dét ord er den oprindelige betegnelse for ‘aftensmad’, hvad ordets dele også straks afslører i sproghistorisk belysning: første stavelse er nemlig *nat-* (oldnordisk: *nátt-*), og efterleddet går tilbage til oldnordisk *verðr* (= måltid), altså: = natmåltid, det måltid man spiser når dagen er ovre, og natten sætter ind (og det er i det gamle bondesamfund om sommeren så sent som kl. 9; man skulle jo bestille noget så længe det var lyst). Vist i 1600-1700-tallet blev ordet *nadver* lige så stille afløst af ‘aftensmad’, vel at mærke i hovedstads- og købstadssproget, for på landet har det levet videre til vor tid, i de lydformer de enkelte dialekter nu engang har udviklet: sønderjysk *narre(r)*, syd-jysk *natter*, midt- og nordvestjysk *nætter*, østjysk *nætove* etc. Tilsvarende hed morgenmåltidet *dagverðr*; det er et ord, dialekterne også har bevaret som *davre*, udtalt *dawer*, *dåwe* og lign.

Unnen (normaliseret *onden*) har en helt anden historie. Ordet kan spores tilbage til østgotisk (et germansk sprog på Balkan omkr. 300-700). Her brugtes betegnelsen *undaurni-mats* (unden-mad) om et mellemmåltid (mellem *davre* og *nadver*), altså en gang midt på dagen – i tidens løb stærkt vekslende fra kl. 9-10 om morgenen til kl. 14-15 om eftermiddagen. I ordet skjuler sig det *unter* (= mellem), som stadig kendes i tysk. Herhjemme har *onden* normalt været betegnelsen for et, hvad vi vil kalde ‘middagsmåltid’ (tidligt på eftermiddagen, kl. 13-14, når kvæget var hentet hjem til malkning, og før man tog sig en middagslur og trak ud med kvæget igen ved såkaldt *drywtedags* = drivetid-dags). Udtalen af ordet veksler noget i jysk: *unnen*, *onnen*, *ojjen*, *øen* – og i Østjylland de længere former: *unnenowe* og lign., hvor vi ser det led *-verðr* tilføjet, som vi kender fra *nadver* og *davre* (se ovf.). Først i det sidste halve århundrede har ‘middag’, ‘middagsmad’ udkonkurreret *onden* (igen med udgangspunkt i bykulturen), men vel i nyeste tid sådan, at det varme måltid ‘middag’ er flyttet hen til om aftenen og blevet ensbetydende med ‘aftensmad’, mens måltidet midt på dagen er kommet til at hedde ‘frokost’ – et fra tysk indlånt ord (*frühkost*), der jo egentlig betyder ‘tidligt måltid’.

Ja, ordene ændrer rigtignok betydning henover århundrederne – i takt med, at ny former for livsførelse udvikler sig.

3 køn

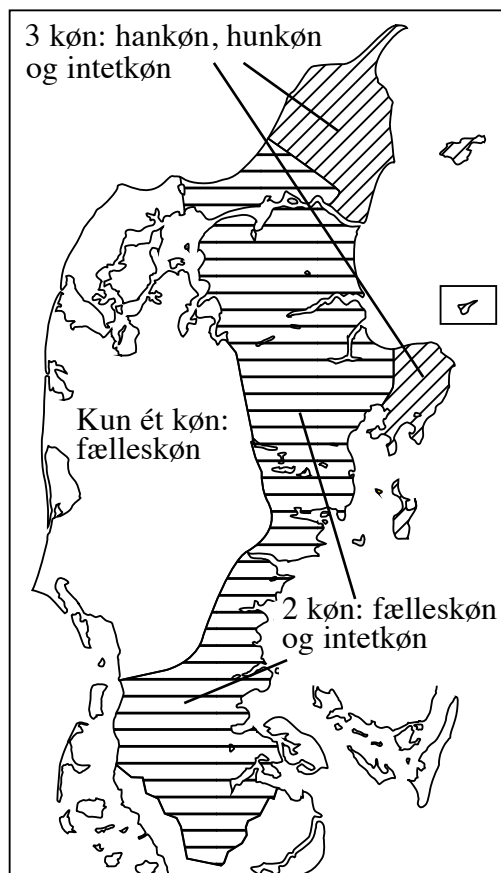
J.K., der er klar over, at vi tidligere i dansk har haft 3 køn, vil gerne have oplyst, hvad kendeordet var for hankøn.

Svar:

Dansk rigssprog har som bekendt kun to grammatiske køn: fælleskøn og intetkøn (fx *en* mand/kone, men *et* barn), ganske som på svensk. Men fra historiske kilder ved vi, at alle nordiske sprog (ligesom stadig tysk) har haft tre køn: hankøn, hunkøn og intetkøn. Sammenfaldet af de to første til fælleskøn er vist begyndt flere steder uafhængigt af hinanden inden for det danske område: tidligt i middelalderen i dele af Jylland (hvor forenklingen i Vestjylland forløb så vidt, at man endte med kun at have ét grammatisk køn, ligesom på engelsk: *en* mand/kone, *en* barn); meget senere, i 1600-1700-tallet i Øresundsregionen, og det er udviklingen her, der førte til de nuværende forhold på rigssproget. I hvert fald sammenfaldet af gammelt hankøn og hunkøn til det, vi kalder fælleskøn, synes fremmet ved, at bøjningsformerne i han- og hunkøn i tidens løb var kommet til at ligne hinanden meget. Lad os fx se på kendeordet “en/et” og den tilsvarende bestemthedsendelse “-en/-et” (manden/konen, barnet).

På islandsk (et sprog, der ikke har ændret sig meget fra vikingetiden) hedder kendeordet “en/et” i intetkøn *it*, i hankøn og hunkøn hhv. *inn* og *in*; forskellen på de to sidste former er (først og fremmest), at konsonanten *n* udtales hhv. lang og kort. Tilsvarende hedder bestemthedsendelsen i intetkøn *-it* (barn*it*), men i hankøn og hunkøn hhv. *-inn* og *-in/-n* (maðr*inn*, konan). På dansk opgav vi tidligt i middelalderen at skelne mellem lang og kort konsonant; modsætningen på *nn* og *n* blev da noget andet, som hidtil kun havde været en biomstændighed, nemlig hvor i munden *n*-et blev dannet: ved *n* lige bag tænderne (som vi kender det på rigssproget), ved *nn* (og ældre *nd*) lidt længere tilbage – og derved fik dette såkaldt palataliserede *nn/nd* en bilyd af *j* (som den *nj*-lignende lyd, franskmændene bruger i fx Avignon, her stavet *gn*). Den lydlige modsætning mellem han- og hunkønsformer for kendeord og bestemthedsendelse blev herved ganske ringe, og det har utvivlsomt lettet det senere sammenfald: *nj*-lyden blev opgivet i tidligt rigssprog (ca. 1700), og begge former faldt sammen i en udtale med rent *n* (svarende til den ældre hunkønsform).

Hvor man ved det med *nj*- kontra *n*-lyd fra? Dels fra breve 1523-24, skrevet af Christian II's franskfødte dronning Elisabeth; hun er selvlært

i dansk og skriver *nn/nd* som *yn*, almindeligt *n* derimod bare som *n*. Men dels også fra de mange danske dialekter, som opretholdt en forskel på de to *n*-lyde. Fx dialekten i Vendsyssel, hvor gammelt *nn/nd* er blevet til *j*: en mand hedder en *maj*, osv. Denne dialekt har i øvrigt også (ligesom Djursland og øerne) bevaret de 3 gamle grammatiske køn helt frem til nutiden – i modsætning til rigssproget. I kendeordet “en/et” viser forskellen sig stadig på denne måde: det hedder *i* maj (af ældre *ij* maj = en mand), men *en* kuen (= en kone), og så selvfølgelig *æ* båen (= et barn); tilsvarende med bestemthedsendelse: maj (men det er sammentrukket af *maji*, = manden), *kuenen* (= konen), *båenæ* (= barnet).

Og så lige én ting mere: vi kalder det han-, hun- og intetkøn, men disse ældgamle kategorier i indoeuropæisk har i deres oprindelse intet at gøre med rigtigt køn; der kan ikke ud fra en nutidig synsvinkel ses nogen som helst begrundelse for, at en fod var grammatisk hankøn, en hånd grammatisk hunkøn og et øje grammatisk intetkøn.